

SPREKEN BIJ VOLLE MAAN

De kerk en het nieuwe heidendom.¹

W. Dekker

Abstract

(1) This article investigates the question how the church should relate to the many new religious forms and movements, which achieve great success in Europe these days. It is often argued, that the new religious revival brings opportunities for the church to connect with this new sensitivity for religious affairs. In this article it is argued, that this is much too optimistic. In this variety of new religious movements the old paganism comes up. We are naturally heathen. Christian faith never fully becomes one's one. The Christian faith in Europe peeled off like a coat of paint and beneath it you can see paganism, that had never gone away.

(2) New religious movements exist in different forms. Some want to return to old Germanic paganism. Others formulate forms of pantheism. Special attention is given to the belief that there seems to be 'Something', an all-pervading but not knowable Secret (Ietsisme). This is interpreted as a modern form of pantheism.

(3) The church should be prepared to be a spiritual and cognitive minority in the midst of many alternative ways of living and believing. In order to be prepared, reorientation on the sources of the Bible and the Early Church is necessary, as well as the development of spiritual strength. If the church regains new joy and wonder, as reactions to the salvation in Jesus Christ, she can be preserved from a fearful and reactionary response.

Modern heidendom. Een paar impressies

1. Floortje Smit (Amsterdam 1983) bijna winnares van Idols 3, interview in *Reveil*, onafhankelijk christelijk maandblad, november 2007:

Welk beroep spreekt je aan? Dieren zijn mijn grote passie. Als ik niet zou zingen zou ik een dierenopvangcentrum beginnen, misschien in het buitenland.

---

1 Lezing gehouden op de contio van predikanten van de Gereformeerde Bond, 9 januari 2008. De titel is gekozen als een verwijzing naar de publicatie van H. Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan*, Zoetermeer 2003. In 2005 sprak Vreekamp over zijn boek op de contio van de G.B. Men wilde er nu in 2008 een vervolg aan geven.

Wat ergert je? Dierenleed.

Welk boek ligt op je nachtkastje? ‘De Alchemist’ van Paulo Coelho

Wat stel je je voor na de dood? Vrede voor iedereen.

Wie is Jezus Christus? Weet ik niet.

2. Op 26 oktober 2007 verscheen in Den Haag een huis aan huis krant, voor een goed deel gewijd aan Halloween met adviezen van een wicca. Ooit werd Halloween Allerzielen en nu wordt Allerzielen weer Halloween. Natuurlijk niet totaal, maar dat is wel de trend. In diezelfde tijd zag ik op t.v. een programma gewijd aan Halloween, waar een bijeenkomst op een kerkhof getoond werd, ook met een wicca, die allerlei rituelen uitvoerde. Na afloop werd een meneer geïnterviewd, die zei: vroeger was ik kerkelijk, maar dit spreekt me veel meer aan. Hij had de tranen in zijn ogen.

Heeft dit te maken met specifieke rituelen rond de dood, waar zoveel behoefte aan is vandaag en dan maakt het niet uit wie het organiseert, de begrafenisondernemer of de wicca of de kerk? Dan zou het een vraag kunnen zijn aan de kerk: Waarom doet ze daar niet meer mee? Of is de boodschap van de kerk over wel en wee, Jezus: de opstanding en het leven, toch te haaks en kunnen we daarom niet aan deze behoefte aan rituelen voldoen?²

3. In *Trouw* (23 -8-2007) doet Elma Drayer onder de titel ‘Vanwaar toch die mildheid voor al wat new age heet?’ verslag van het feit dat overheidsinstanties cursussen en geneeswijzen uit het alternatieve circuit subsidiëren en dat het ministerie van VROM in 2004 een wichelroedeloper inhuurde, die energiestromen en bipolen in het stiltecentrum van de nieuwbouw moest traceren. Op het ministerie van verkeer en waterstaat werden in mei 2006 spirituele dagen gehouden, waar rijksambtenaren zich konden verdiepen in moderne hekserij, roet- en kaarsvlam lezen, een helderziende consulteren en hun horoscoop laten trekken.

Met deze voorbeelden zitten we in het hart van de actualiteit van dit onderwerp en worden we tegelijk ook al geprikkeld het thema niet al te theoretisch te benaderen, maar steeds bij onszelf te bedenken: wat betekent dit nu voor onze pastorale en missionaire opdracht? Waar zou ik aan willen sluiten bij ontwikkelingen en waar zou ik nu juist meer

---

2 In een interview in het *RD* zegt prof. dr. Reiner Sörries, directeur van het Museum für Sepulkalkultur, dat de christelijke begrafeniscultuur wel eens haar langste tijd gehad zou kunnen hebben. ‘Er is sprake van een “paganisering” van de begrafeniscultuur, oftewel: Europa keert ook op dit punt terug naar zijn voor- (joods-) christelijke, heidense wortels’, *Reformatorisch Dagblad*, 2-8-2007. Een interessante reactie op dit interview van de hand van prof. dr. G.C. den Hertog stond op de opiniepagina van de krant van 8 augustus 2007. Hij geeft allerlei voorbeelden waaruit blijkt, dat juist rond de begraafplaats het heidendom ook nooit is weggevoerd.

distantie willen scheppen? En dat alles ‘opdat het evangelie zijn loop mag hebben onder ons vandaag’. Een heel actueel onderwerp dus en heel dichtbij, maar we gaan in het eerste deel van dit artikel de breedte en de diepte in om te onderzoeken: waar hebben we het over wanneer we spreken over het nieuwe heidendom en waar is dat nieuwe heidendom dan in onze cultuur te vinden? Eerst nu iets over de definities.

Wat is een heiden? Wat klassiek heidendom? Wat modern heidendom?

‘Heiden’ volgens Van Dale Nieuw Nederlands Handwoordenboek: 1. Hij die niet in de ware God gelooft 2. Afvallig christen; ongodsdienstig mens in het algemeen. Met deze definities komen we nog niet zoveel verder. Ze zeggen iets over het algemene spraakgebruik, maar daarin blijkt een heiden dus zowel een godsdienstig als een totaal ongodsdienstig mens te kunnen zijn.

Wikipedia, de vrije encyclopedie,³ probeert als volgt tot een zorgvuldiger afweging te komen: Onder heidendom worden door het christendom alle godsdiensten begrepen, die noch monotheïstisch zijn, noch op de bijbel zijn gebaseerd. De oorspronkelijke religie van de Germaanse en Keltische volkeren werd als heidens opgevat, maar ook andere nu nog bestaande, grote godsdiensten zoals het hindoeïsme worden door het christendom beschouwd als behorend tot het heidendom.

Klassiek heidendom: De kerstening van Europa wordt door christenen vaak voorgesteld als een opgang van barbarendom naar beschaving, en het heidendom werd dan ook veelal bekeken als iets dat minderwaardig was en bestreden moest worden. Daar staat tegenover dat diverse heidense gebruiken en feesten al dan niet in getransformeerde vorm in de christelijke cultuur werden geïntegreerd. We hoeven daarbij alleen maar te denken aan de paasvuren, de paaseieren, de kerstboom en de diverse aspecten van het St.-Nicolaasfeest.

Hedendaags heidendom: Het moderne heidendom bestaat uit een reeks religieuze praktijken, die vaak zijn gebaseerd op reconstructies van voor-christelijke polytheïstische en pantheïstische natuurreligies. Enkele beoefenaars van hedendaags heidendom nemen ook andere elementen op, zoals theophanistische en animistische voorstellingen. De tegenwoordige opleving van het heidendom wordt ook neopaganisme genoemd. Wereldwijd gezien wordt het vooral aangetroffen in postmoderne samenlevingen, waar het veelal als subcultuur wordt beschouwd. Vanuit kritisch perspectief kan het hedendaagse heidendom als uiting van een romantische kritiek op een rationalistische beschaving beschouwd worden. Spirituele en parapsychologische fenomenen (bijv. wichelroede-lopen) alsook holistisch taalgebruik gaan met dit hedendaagse heidendom vaak samen. Een gestructureerde vorm van hedendaags heidendom is te vinden bij wiccabeoefenaars, ook wel moderne heksen genoemd.

In enkele landen, waar de beoefening van een religieuze cultus een erkenning van over-

---

3 www.wikipedia.nl, s.v. ‘heidendom’.

heidswege kan verkrijgen, is het heidendom als religieuze praktijk formeel erkend.

Sommige westerse groeperingen, zoals de Deutsche Unitariër en het Nederlandse Heidens Front, verbinden echter New Age-denkbeelden met de continuïteit van het nationaal-socialisme en Germaans paganisme. Ásatrú is onder andere de naam waaronder de *Nordische Zeitung* verschijnt, een orgaan van de in Duitsland gevestigde neofascistische *Artgemeinschaft*. Ook doen vele heidense symbolen sommige mensen al gauw denken aan Nationaal-Socialistische groeperingen, omdat deze symbolen hiervoor vaak misbruikt zijn. Het meest berucht is het hakenkruis, het zonnerad, reeds drieduizend jaar geleden een religieus symbool. Oprechte beoefenaars van oude heidense rituelen is dit een doorn in het oog.⁴

Wanneer ik me in dit artikel echter tot deze gedefinieerde vormen van heidendom zou beperken, zou ik het gevoel hebben me vooral met *extremen* bezig te houden (zoals ook al in de definities wordt gezegd: met iets van een subcultuur), terwijl het main-stream-denken van onze cultuur vandaag niet onder de definitie van heidendom valt, maar door mij wel als zodanig wordt beschouwd. Ik zal me dan ook niet tot de gedefinieerde vormen van heidendom beperken, maar de definitie veel breder trekken. Dat deed in zekere zin ook al H. Vreekamp in zijn boek: *Zwijgen bij volle maan*. Hij was en is wel sterk onder de indruk van bovengenoemde vormen van nieuw heidendom, maar ziet het juist ook breder: het oude heidendom kan zomaar terugkeren, omdat het eigenlijk nooit is weggeweest.

Zwijgen bij volle maan

Vreekamp pleitte ervoor het heidendom volstrekt serieus te nemen. Daarbij refereerde hij aan drie zaken. In de eerste plaats het heidendom, zoals dat in Europa tussen de twee wereldoorlogen opnieuw naar boven kwam, geïnspireerd door de *Edda* en vermomd in de nazi-ideologie. In de tweede plaats het heidendom, zoals dat vandaag opnieuw opgeld doet en zich uit in het feit, dat de oude Germaanse religie in sommige landen weer als officiële godsdienst is erkend. In de derde plaats het heidendom dat onder het christendom altijd aanwezig is gebleven en dat zetelt in ons aller hart. De christen bestaat eigenlijk nauwelijks.⁵ De christen is de heiden, die door de God van Israël is gestoord en ontregeld en daar nooit helemaal aan kan wennen. Daarom zegt de Heidelbergse Catechismus ook in zondag 2: ik ben van nature, dat is vanuit mijn heidense hart, geneigd God en mijn naaste te haten.⁶ Ik moet in feite niets hebben van de enige en ene,

4 Hier eindigt het citaat, enigszins ingekort.

5 'De christen. Wat is dat voor een mens? Dat is moeilijk te zeggen. Hij is niet eenvoudig te 'vangen'. Hoe vreemd het ook klinkt, hij 'bestaat' eigenlijk niet.' H.Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan. Veluwe verkenning van Edda, Evangelie en Tora*, Zoetermeer 2003, 292.

6 Stelling 12 van het proefschrift van J. Blauw, *Goden en mensen. Plaats en betekenis van de heidenen in de Heilige Schrift*, Groningen 1950, luidt: 'Met meer recht dan Tertullianus zijn anima naturaliter christiana poneert, kan worden gezegd, dat de (ziel van de) mens van nature heiden is.'

die Israël als God heeft leren kennen en die zich in Jezus heeft geopenbaard en ik moet niets hebben van de thora, die mij op elke bladzijde confronteert met het gelaat van mijn naaste, die ik geroepen ben te dienen en lief te hebben.

Juist vanwege dit laatste heidendom, dit aan de christen intrinsieke heidendom, kunnen we verwachten, dat allerlei vormen van concreet geformaliseerd heidendom ook steeds opnieuw de kop op steken en heeft de kerk permanent behalve het gesprek met Israël ook het gesprek met het heidendom nodig. Het gevaarlijkste is de verdringing. Het gaat in de taal van Gustav Jung (1875-1961) om bewustwording en in de taal van de bevindelijk gereformeerden om de ware ontdekking aan onszelf.

Vreekamp zei er tijdens zijn lezing in 2005 nog bij, dat het in verband hiermee de kerk niet zou misstaan, wanneer ze behalve een predikant voor Kerk en Israël ook een predikant voor Kerk en Heidendom in dienst zou hebben.

Ik moet eerlijk zeggen, dat mij dat bij het eerste horen een beetje overdreven overkwam. Maar nu na drie jaar ben ik er meer van overtuigd dan toen. Om de volgende redenen.

Wat Vreekamp signaleerde, namelijk dat nieuwe vormen van heidendom ook in officiële rituelen zouden toenemen, is waar gebleken. Verder zijn mijn ogen steeds meer open gegaan voor het feit, dat we in de kerken voortdurend met verdringing bezig zijn, wanneer het gaat om het feit, dat het christelijk geloof slechts een smalle en zeer aangevochten gestalte onder ons heeft. Misschien is dat altijd zo geweest, maar ik beperk me nu tot het heden. In de meeste publicaties en uitingen naar aanleiding van het feit dat er de afgelopen jaren een ongekende achteruitgang van kerk en geloof heeft plaatsgevonden in Europa en in Nederland, kom ik relativerende opmerkingen tegen zoals: de secularisatie heeft ook veel goeds gebracht, terugloop van betrokkenheid bij de kerk betekent nog niet dat het geloof verdwijnt, in de tijd kort na de Reformatie was het aantal kerkgangers ook niet zo groot, etc. etc. De meest optimistische analyses gaan zelfs in de richting van geloofscrisis als gezichtsbedrog. Dick Tieleman schreef een boek onder deze titel.⁷ Maar hij schreef wat je ook in andere publicaties min of meer tegenkwam. En dan de laatste jaren vooral dit: de kerken lopen wel leeg, maar er is een steeds groeiende belangstelling voor religie. Hoe bestaat het nu, dat de kerken daar niet beter op in weten te spelen? Deden ze dat nu maar eens, dan zou je eens wat zien. Dan zou je zien, dat er voor de kerken ook nog weer een goede toekomst was weggelegd. Maar helaas, daar houden ze vast aan oude dogma's, die mensen vandaag natuurlijk niets meer zeggen. Zelden of nooit kom je de analyse tegen: helaas, heidenen zijn we van nature, het

---

7 Dick Tieleman, *Geloofscrisis als gezichtsbedrog. Spiritualiteit en pastoraat in een postmoderne cultuur*, Kampen 1995. Een kenmerkend citaat, waarin de schrijver zijn voorgaande gedachtegang samenvat: 'Vanuit de ontmoeting met het postmoderne denken wordt de geloofscrisis niet als het verval van de christelijke geloofstraditie geïnterpreteerd, maar als het verlies van een bepaalde historische gestalte van christelijk geloof. Een nieuw spreken en ervaren van spiritualiteit werd geschetst als alternatief voor traditioneel geloof en bleek grenzen (confessioneel, godsdienstig, kerkelijk, religieus) te overschrijden.' (125).

christelijk geloof is ons in wezen vreemd en nu we de kans krijgen, nemen we revanche en worden gewoon weer heiden. Deze analyse kwam ik in deze uitgesproken vorm wel tegen bij de ‘heiden’ Herman Vuijsje in zijn laatste boek, waarin hij het steeds groeiende ‘Ietsisme’ duidt als een nieuwe vorm van terugkeer naar het oude heidendom. Naar mijn mening kunnen veel theologen van deze heiden iets leren.

Modern heidendom, de analyse van Herman Vuijsje

Het boek van Herman Vuijsje, waar ik de kern nu van samenvat heet: *Tot hier heeft de Heer ons geholpen*.⁸ Vuijsje is socioloog, bekend van verschillende publicaties en had van jongs af een diepe belangstelling voor godsdienst, misschien juist vanwege het feit dat, zoals hij zegt, hij zelf elke antenne voor het bovennatuurlijke miste.

De hoofdstelling van Vuijsje is, dat in Europa het monotheïsme een intermezzo is geweest en dat we nu aan het terugkeren zijn naar waar we vandaan kwamen, een nieuwe vorm van het oude veelgodendom.⁹ In dit licht beziet hij dan ook het snel om zich heen grijpende Ietsisme.¹⁰ Volgens het onderzoek *God in Nederland*¹¹ is meer dan de helft van de katholieken, een derde van de protestanten (PKN) en ook een derde van de buitenkerkelijken ietsist. Schattingen van het aantal ietsisten in Nederland lopen uiteen van een derde tot twee- derde van de bevolking. Wat zijn ietsisten precies? Je zou kunnen denken, dat het hier gaat om mensen, die het allemaal niet zo goed weten, die denken dat er wel ‘Iets’ zal zijn en er dus ook open voor staan, dat dat ‘Iets’ de Vader van Jezus Christus zou kunnen zijn. Vuijsje laat echter zien, dat we er dan veel te naïef en te onhistorisch naar kijken. Het Ietsisme in Europa heeft alles te maken met de afschaffing van de christelijke God, maar in de leegte die dan overblijft is blijkbaar moeilijk te leven.

8 Herman Vuijsje, *Tot hier heeft de Heer ons geholpen. Over godsbeelden en goed gedrag*, Amsterdam/Antwerpen 2007, tweede druk.

9 Zie ook zijn eerdere publicatie: Herman Vuijsje, *Pelgrim zonder God*, Amsterdam/Antwerpen 2002. Daar schrijft hij, dat niet atheïsme de eindfase is van de religieuze tocht der mensheid, maar eerder een nieuw soort deïsme of pantheïsme: een vaag omlinjd besef dat de natuur “bezield” is en dat de in ons huizende levenskracht van die bezieldheid blijvend deel uitmaakt. (225).

10 Oud-Lingo-presentator François Boulangé is half juli 2008 een website gestart voor aanhangers van het ‘ietsisme’. Zie: www.ietser.nl. In een interview in *Trouw*, 18 juli 2008 zegt Boulangé, dat er ongeveer zeven miljoen Nederlanders ‘ietsist’ zijn. Dit klopt met het onderzoek *God in Nederland*. Onder ‘ietsisten’ worden dan alle mensen gerekend, die niet in een persoonlijk God geloven, maar ook geen atheïst of agnost zijn, hoewel er met het agnosme een zekere overlapping kan zijn. Inhoudelijk zegt Boulangé van zijn geloof: ‘Er zijn nu eenmaal dingen die niet te begrijpen of wetenschappelijk te bewijzen zijn. Bijvoorbeeld déjà-vugevoelens die ik heb terwijl ik zeker weet, dat ik ergens beslist niet eerder ben geweest. Maar ik geloof niet in God.’

11 Ton Bernts, Gerard Dekker, Joep de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, Kampen 2007.

K.H. Miskotte constateerde dat ook reeds in de jaren dertig van de vorige eeuw en sprak in dit verband van *oneigenlijke nihilisten*.¹² Er is geen God, die alles bestuurt en die zich geopenbaard heeft in Jezus Christus. Dat verhaal is over en uit. Het geeft een heerlijke vrijheid, maar tegelijk duizelt het ons in deze vrijheid. Zo ontstaat, zegt Miskotte, de oneigenlijke nihilist: er is geen God, maar toch wel beroerd, dat er geen God is en de afgezworen religie schiet ergens opnieuw kuit op een afgelegen zandbank en zwemt tegen de stroom in. Opeens blijkt de nihilistische, atheïstische mens toch weer een volop religieuze mens. Vandaag wordt het waar, het neemt epidemische vormen aan en het verschijnsel tooit zich niet met de naam ‘oneigenlijke nihilist’, maar met de naam ‘ietsist’.

Zo zie ik althans de analyses van Miskotte en Vuijsje in één lijn en ik wijs daarbij de benadering van theologen als Dingemans af, die in het ietsisme de mogelijkheid zien om aan te knopen bij het christelijk geloof, met dien verstande, dat het christelijk geloof meer nadruk zou kunnen leggen op de Geest dan ze vroeger heeft gedaan, dat ze een pneuma-theologie kan ontwikkelen, die dan de afstand tot het ietsisme kan verkleinen.¹³

---

12 Het uitvoerigst spreekt Miskotte hierover in de inleiding ‘Kleine Tijdspeegel’ van zijn hoofdwerk *Als de goden zwijgen*. De vierde druk verscheen in 1983 als *Verzameld Werk 8*. Zie mijn beschouwing hierover in: W. Dekker, G.C. den Hertog, Tj. de Reus (red), *Het tegoed van K.H. Miskotte. De actuele betekenis van zijn denken voor de gereformeerde theologie*, Zoetermeer 2006, onder de titel: ‘Religie als het neusje van de zalm. De betekenis van Miskottes “Kleine Tijdspeegel” na vijftig jaar’, 227-247.

13 Gijs Dingemans, *Ietsisme. Een basis voor christelijke spiritualiteit?*, Kampen 2005. Overigens omarmt Dingemans het ietsisme niet kritiekloos. Het verschil tussen zijn en mijn benadering is, dat hij het ietsisme ziet als een religieuze basis, waar de christelijke spiritualiteit op kan voortborduren, terwijl ik hier de breuk zie tussen algemene religie (heidendom) en geloof. Zo schrijft hij bijvoorbeeld: ‘Veel religieuze spiritualiteit wortelt in dit besef van een kracht, een energieveld, dat onze werkelijkheid draagt. Veel mensen noemen die natuurlijke levenskracht zelf ‘God’ of goddelijk. Ik zou er liever voor kiezen om de wetmatigheden van het fysische substraat en de groei-kracht van de biologische natuur toe te schrijven aan Gods wijsheid....De mens en de natuur *zijn* niet God, maar ze weerspiegelen iets van Gods grootheid en wijsheid’, 159,160. ‘Ik zou er liever voor kiezen’, klinkt mij (WD) te relativerend. Hier is sprake van een onoverbrugbaar verschil tussen heidendom en joods-christelijk geloof. Zie voor reacties op het ontwerp van Dingemans: Kune Biezeveld e.a. : *In iets geloven. Ietsisme en het christelijk geloof*, Kampen 2006.

Interessant is overigens, dat een afwijzende of positieve houding t.o.v. het ietsisme niet samenvallen met resp. orthodoxie en vrijzinnigheid. Zo wijst Gerrit Manenschijn het ietsisme radicaal af en stelt hij, dat het christelijk geloof staat en valt met de voorstelling van God als persoon: Gerrit Manenschijn, *Religie terug van even weggeweest. Maar waar is God?*, Zoetermeer 2008. Gerrit Manenschijn is echter gezien zijn uitlatingen over de verzoening (50) en nog meer vanwege zijn ontkenning van opstanding en eeuwig leven en zijn gedachte dat het bestaan van God slechts ter sprake kan komen op de wijze van een narratieve constructie, zeker niet orthodox te noemen. Zie voor het geheel van zijn theologie vooral: Gerrit Manenschijn, *God is zo groot dat Hij niet hoeft te bestaan*, Baarn 2001.

De mening van de socioloog Vuijsje, dat we aan het terugkeren zijn naar een prechristelijke fase lijkt me aannemelijker en komt mij in ieder geval als theoloog ook helemaal niet vreemd voor. Juist als theoloog en gelovige weet ik immers, dat het heidendom onze eigenlijke natuur is en dat het christelijk geloof het nieuwe gewaad is van de doop, dat ons natuurlijk hart altijd weer geneigd is van zich af te werpen.

Monotheïsme en ietsisme verschillen ingrijpend van elkaar, zegt Vuijsje. ‘De snelle opkomst van het ietsisme na een paar duizend jaar monotheïsme is een feit van moeilijk te overschatten betekenis. Het ietsisme verschilt immers in een aantal opzichten beslissend van het christendom. Het berust niet op een openbaring, kent geen organisatie, hiërarchie of leergezag, maar is hyperindividueel. ‘Ietsisme’ is een paraplubegrip voor een optelsom van persoonlijke voorstellingen: er “is méér” tussen hemel en aarde, maar hoe dat meerdere eruit ziet moet ieder zelf maar uitmaken. Ietsisme is de meest individuele expressie van de meest individuele religie’.¹⁴ ‘Gemeenschappelijke noemer is een vaag omljnd, intuïtief gevoel dat de natuur “bezield” is, en dat de in ons huizende levenskracht van die bezieldheid blijvend deel uitmaakt... Ietsisten zijn individualisten in hun geloofsideeën, maar stemmen opvallend genoeg juist hierin overeen dat ze zich van ons voortbestaan in het hiernamaals een “niet-individuele” voorstelling maken’.¹⁵ Verder stelt Vuijsje een ander ingrijpend verschil tussen christelijk geloof en ietsisme vast: het wereldbeeld van het ietsisme is cyclisch in tegenstelling tot het christelijk geloof, dat steunend op het jodendom, het begrip ‘geschiedenis’ heeft uitgevonden. Het gaat ergens naartoe. Vandaag twijfelen de meeste mensen eraan of het überhaupt ergens naartoe gaat. De opkomst van het ietsisme sluit hierbij aan. Opnieuw wordt een prechristelijk cyclisch tijdsbesef overheersend. ‘Niet de mensheid of de schepping moet naar volmaaktheid groeien, maar het “zelf” moet de weg terug vinden naar het goddelijk beginsel, waarmee een kringloop wordt voltooid’.¹⁶

Een heel belangrijk verschil vindt Vuijsje de vrijblijvendheid, wanneer het gaat om het *handelen*. Het ietsisme is vooral een gevoel, waarin morele pretenties niet centraal staan en sancties ontbreken: wel God geen gebod. Vuijsje: ‘Het is de religiositeit van de toiletjuffrouw: wat je ervoor over hebt wordt aan je beleefdheid overgelaten’.¹⁷

Back to the future?

Kunnen we nu zeggen dat het huidige ietsisme puur een terugkeer is naar het oorspronkelijke prechristelijke pantheïsme? Vuijsje lijkt deze vraag aanvankelijk met ja te beantwoorden. Hij noemt dan vier overeenkomsten tussen het natuurgeloof van onze verre

---

14 Vuijsje, 71.

15 Vuijsje, 72.

16 Vuijsje, 76.

17 Vuijsje, 76.

voorouders en het ietsisme van onze dagen.¹⁸

Beide zijn niet theïstisch, maar pantheïstisch. De godheid is niet persoonlijk en niet ‘bovennatuurlijk’, hij vertoef niet ergens boven ons in een andere dimensie, maar de natuur is God.

In beide gevallen gaat het om ‘vrij zwevende religiositeit’: er is geen organisatie, geen kerk, geen hiërarchie en geen openbaring.

Beide missen een morele opdracht, ondersteund door sancties, terwijl in het monotheïsme de relatie tussen religie en moraal juist voorop staat en met strenge sancties wordt ondersteund.

Beide kennen een cyclisch wereldbeeld.

Maar er zijn ook verschillen. We gaan nooit alleen maar *back to the future*. Vuijsje noemt drie verschillen.

1. De natuur en het bovennatuurlijke boezemen geen angst meer in. Ietsisten ervaren de natuur als iets positiefs. Vergeleken met wat *mensen* tegenwoordig kunnen aanrichten, krijgt de natuur eerder iets onschuldigs.
2. Ietsisten doen geen pogingen de natuurkrachten te vermurwen, zoals in het animisme en het primitieve natuurgeloof gebruikelijk was.
3. Natuurgodsdiensten waren op een vanzelfsprekende wijze ingebed in een groeps-cultuur. Het ietsisme is juist hypersubjectief van karakter. Dat de belevingswerelden en hiernamaalsbeelden van ietsisten toch op elkaar lijken, is een uiting van ‘massa-individualisering’.
4. Zelf zou ik (WD) daar nog een vierde verschil aan toe willen voegen. In het primitieve heidendom was er een basisbewustzijn, dat men omringd werd door een andere wereld, die de eigen wereld te boven ging. Het ‘bovennatuurlijke’ was ook echt ‘bovennatuurlijk’. Hedendaagse ietsisten hebben meestal het gevoel, dat het ‘Iets’ waarin ze geloven ook product van menselijke verbeelding zou kunnen zijn, maar dat hindert hen niet er waarde aan te hechten.¹⁹

Samenvattend schrijft Vuijsje: ‘De ontwikkeling van pantheïsme via polytheïsme en

---

18 Vuijsje, 84, 85. Vuijsje schrijft helder wat hij bedoelt, maar onderscheidt niet wetenschappelijk termen als animisme, polytheïsme en pantheïsme. Hij werpt soms veel op één hoop om een samenhangend beeld te schetsen van de prechristelijke fase. Voor wat nauwkeuriger definieeringen, zie bijv. Leen den Besten, *Van animisme tot ietsisme. Religie in de westerse samenleving*, Amsterdam 2007.

19 Voorbeelden hiervan zijn te vinden in: Koert van der Velde, *Religieuze belevissen. Gesprekken over het ervaren van God*, Amsterdam 2007. Deze bundel zegt heel veel over het menselijke vermogen tot (religieuze) verbeelding, maar weinig over God. Van tijd tot tijd stelt de interviewer de vraag of mensen in hun ervaring menen echt met God te maken te hebben gehad. Een typerend antwoord vinden we bijv. op p. 71: ‘Bent u er zeker van dat het mysterie aandacht geeft aan u? Antw.: Of er werkelijk een dialoog was toen ik tot ‘God’ bad, en of hij werkelijk bestaat, doet er voor mij niet toe. Omdat ik het niet kan weten, en omdat het effect niet staat of valt bij die vraag. Wel ben ik de mysterieuze God die mij in mijn droom de vraag stelde heel dankbaar.’

monotheïsme naar ietsisme is dus geen cirkelgang. In het ietsisme schemeren pantheïstische ideeën door, maar dan gekleurd door de “onttovering van de wereld”, die in de tussenliggende millennia heeft plaatsgevonden. Eerder dan het beeld van een cirkel lijkt dat van een spiraal van toepassing’.²⁰

Wanneer Vuijsje gelijk heeft in zijn analyse betekent dit dat het christelijk geloof in Europa in snel tempo een cognitieve en waarschijnlijk in veel opzichten ook morele minderheid aan het worden is. Het zal in een postmoderne samenleving niet snel vervolgd of verdrukt worden, maar het feit alleen al, dat de overgrote meerderheid van de mensen met wie wij dagelijks verkeren, in toenemende mate ook in eigen familie- en vriendenkring, volstrekt andere dingen gelooft dan wij, zal het steeds moeilijker maken zelf staande te blijven. Vanuit psychologische en sociologische invalshoek is deze waarheid met handen te tasten en nu ook reeds volop waarneembaar. Oudere mensen laten hun christelijke opvattingen los onder invloed van hun kinderen, die er op z’n best een vaag religieus geloof op na houden. Jonge mensen voelen dat ze volstrekt alleen staan. Niet in het feit dat ze religieus zijn, maar wel in het feit, dat ze de twaalf artikelen van het christelijk geloof belijden en naar Gods geboden willen leven. Een steeds verdere erosie van het staan in de christelijke traditie ligt in onze context van vandaag en morgen menselijkerwijs gesproken voor de hand.²¹

Andere vormen van heidendom

Nu is het aan de hand van het ietsisme tot nu toe in deze bijdrage gegaan over de meest brede stroom van heidendom momenteel in onze samenleving. Daarnaast en daardoor-

---

20 Vuijsje, 85.

21 Voor wie zich breder wil oriënteren rond de vraag of de analyse van Vuijsje hout snijdt, verwijs ik naar Erik Borgman, *want de plaats waarop je staat is heilige grond*. *God als onderzoeksprogramma*, Amsterdam 2008. Zie vooral hoofdstuk 3, waarin hij met Vuijsje en anderen, die in de lijn van Vuijsje denken, in gesprek gaat. Ik ben het helemaal met Borgman eens, wanneer hij schrijft, dat het antwoord op de vraag hoe we de toegenomen belangstelling voor religie beschouwen en waarden niet zozeer een kwestie is van neutrale observatie, nauwkeurig tellen en goed rekenen, maar vooral van interpretatie. Mijn eigen reformatorische theologie, beïnvloed door Kohlbrugge en Miskotte, stuurt ongetwijfeld mijn interpretatie in een andere richting dan die Borgman als rooms-katholiek theoloog inslaat. Borgman is iemand, die ertoe uitdaagt het gesprek hierover grondig te blijven voeren.

Een belangrijk boek van een oerreformatorische theoloog, waar ik graag naar verwijs, is: Ulrich H.J. Körtner, *Wiederkehr der Religion? Das Christentum zwischen neuer Spiritualität und Gottvergeessenheit*, Gütersloh 2006. Körtner geeft een reformatorische kritische interpretatie van de zo geheten terugkeer van de religie zonder in een reactionaire theologie te vervallen. Geen heil zien in de terugkeer van religie betekent niet, dat de toekomst hopeloos is, maar dat het des te belangrijker is op eigentijdse wijze te leven uit de unieke boodschap van Gods openbaring in Christus.

heen zijn er echter ook nog andere vormen van heidendom.

Er is de expliciete terugkeer van de prechristelijke godsdiensten, waar Vreekamp op heeft gewezen. Maar daarnaast valt te denken aan de nieuwe gestalten waarin oude goden zijn teruggekeerd, waar Tom Wright op heeft gewezen in zijn boek: *Nieuwe taken voor de kerk van nu*, een belangrijk boek voor ieder die over ons thema na wil denken.²² Hij wijst op de oude goden Mars, Mammon, Gaia, Venus, die alle in nieuwe gedaante zijn teruggekeerd en in onze tijd massaal worden aanbeden. De kerk moet juist bij de altaren van deze goden haar altaar voor Jezus Christus oprichten, zegt hij, en laten zien wat het betekent op de terreinen van deze goden Jezus Christus na te volgen. Dus op het terrein van oorlog en vrede, op het terrein van de economie, de macht van het geld, het omgaan met het milieu en de seksualiteit.

Humanisme

Ik denk echter ook nog aan iets wat op het eerste oog veel onschuldiger lijkt: het al dan niet georganiseerde *humanisme*. Het is mogelijk het humanisme te zien als een geseculariseerde vorm van het christendom, een achterneef van het christendom, die alleen het tweede gebod als erfenis heeft meegenomen. Daar zit cultuurhistorisch een kern van waarheid in. Maar wie het afgelopen jaar het radioreclamespotje van het humanistisch verbond heeft gehoord, dat luidt: ‘Wij geloven in de kracht van mensen. Wordt lid van het humanistisch verbond. Of wilt u liever aan de goden overgeleverd zijn?’, wordt ook nog op iets anders attent gemaakt. Blijkbaar zien de bedenkers van dit spotje het ene geloof tegenover het andere staan. Tegenover het geloof in een god staat het geloof in de mens zelf. Wanneer het humanisme staat voor het bevorderen van de humaniteit, loopt de weg goeddeels parallel met godsdiensten zoals jodendom en christendom. Wanneer het humanisme het ene geloof stelt tegenover het andere, is het daarmee niet zozeer atheïstisch geworden als wel een nieuwe vorm van heidendom. Geloven in de kracht van mensen is namelijk ook niet alleen te funderen op redelijke gronden, het is evenzeer een geloof. Alleen een geloof, dat de kracht van mensen vereert in plaats van een god.

De humanistische traditie in West-Europa sluit aan bij de paradigmawisseling van de Verlichting, waar het denken vanuit God werd vervangen door het denken vanuit de mens, het antropocentrisme. Dit was niet alleen maar een kentheoretische onderneming. Gaandeweg bleek, dat het ene geloof het andere aan het vervangen was. De mens werd de maat van alle dingen. In het postmodernisme zet zich dat weer op een andere wijze door. Religie is prima, maar daarbij telt alleen de subjectieve beleving of verbeelding. Religie is niet interessant omdat het over God gaat, maar omdat het zo'n interessante manier is om op verhoogde toon over mezelf te spreken. Dus gaat het ook hier om hei-

---

22 Nederlandse vertaling, Zoetermeer 1995.

dendom. Heidendom is immers altijd iets van vergoddelijking van het bestaande, het schepselmatige.

Ook het humanisme is in die zin heidendom. Dit bedoel ik als een zakelijke constatering, niet als een diskwalificering in elk opzicht. Want een heiden is geen duivel en Israël wist er ook altijd van dat er onder de volken goede dingen bewaard werden, en tot op de dag van vandaag spreekt het jodendom over de ‘rechtvaardigen onder de volken’. Die krijgen bijvoorbeeld een Yad Vashem-onderscheiding. En Miskotte zei: ‘wij willen het heidendom eeren’²³ (en niet kleineren). Niettemin, daar waar de mens of edele menselijke idealen de plaats van de ene ware God gaan innemen is sprake van heidendom en is ook het humanisme heidendom.²⁴

Augustinus en Noordmans

Ik werd versterkt in deze gedachte toen ik opnieuw de studies van Noordmans over Augustinus las.²⁵ Noordmans zegt zelf van zijn boek over Augustinus, dat hij schreef tussen de twee wereldoorlogen, dat de allesbeheersende tegenstelling van heidendom en christendom er in het middelpunt staat. Het is duidelijk, dat Noordmans hierbij de actualiteit voelde van de opkomst van het nazi-heidendom. Maar in zijn studie gaat het dan niet om oude mythologieën, die bestreden moeten worden, maar juist ook om het humanisme, als geloof in de *mens*, dat reeds in het oude Rome het geloof in de goden verving. Van dat gebeuren in Rome schrijft Noordmans: ‘Het humanisme is geboren, dat sedert in Europa de grote mededinger van het christendom zal blijven.’²⁶ Toen Augustinus het heidendom bestreed, bestreed hij vooral ook het gecultiveerde, humaan geworden hei-

---

23 Chris Doude van Troostwijk, Jurjen Beumer, Derk Stegeman (red.), *‘Wij willen het heidendom eeren’*. Miskotte in de *‘nieuwe tijd’*, Baarn 1994. In dit boek wordt op het scherpst van de snede het gesprek gevoerd met *New Age*. In dit verband schrijft bijv. Rochus Zuurmond: ‘“Kies u heden wie gij dienen zult”, riep Jozua het volk Israël toe, “de HEER of de goden van vroeger”. Dat dilemma zouden de kerken in alle ernst opnieuw moeten stellen. Wil je de Wereldziel dienen, de Meesters, de Geesten in de lucht, de Astrale machten, de kosmische orde, de goddelijke vonk in jezelf... ik zou het je krachtig afraden, maar als je per se wilt ga dan je gang. Maar laat niemand mij proberen wijs te maken, dat je aldus je christelijk geloof verdiept’. (122). Nu veertien jaar later is veel van het gedachtegoed van *New Age* gefragmentariseerd terecht gekomen in wat *Ietsisme* heet. Daarmee is het niet minder, maar meer gevaarlijk geworden. De oproep van Zuurmond is daarom nu nog meer actueel dan toen.

24 G.H. ter Schegget schrijft over Miskotte, die geen humanist kon zijn: ‘Want het humanisme legt altijd een beeld van de mens vast en dat wordt het ideaal waar de mens naar streeft en het idool dat de mens aanbidt.’ In: *Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976) – Brug tussen cultuur en theologie*, Kampen 1995, 16.

25 O. Noordmans, *Verzamelde Werken 3*, Kampen 1981, 11-255.

26 Noordmans, 73.

dendom en niet oude goden die al lang niet meer vereerd werden. Hij bestreed niet Jupiter, Apollo en Hermes, maar Fortuna, het fortuin, Virtus, de deugd, Victoria, de overwinning, Felicitas, het geluk.²⁷ ‘De christenen (en Augustinus in het bijzonder) zagen het gevaar van een politieke zedelijkheid, waarbij heidense en maatschappelijke deugden als de normaal-menselijke zouden gelden, terwijl voor particulier gebruik ieder dan zijn eigen geloofsovertuiging zou mogen hebben’.²⁸

Het klinkt alsof de vierde eeuw na Christus al geheel in het postmodernisme²⁹ gedrenkt was. Maar Augustinus bestrijdt dus heel dit verhaal als heidendom en Noordmans spoort ons aan hem daarin te volgen.

Samenvattend: Heidendom komt dus vandaag in zeer veel gestalten onder de afgebladderde verf van het christelijk geloof uit. In gestalten die we direct herkennen als heidendom zoals het heksengeloof, maar niet minder in veel diffusere gestalten als het ietsisme en edele gestalten als het humanisme. En in dit alles is een door moderniteit en postmoderniteit gevoed antropocentrisme speurbaar, dat in deze afgodische vorm het heidendom van de premoderniteit voorbijstreeft, toen men nog het verschil wist tussen goden en mensen.

Hoe te reageren?

Moeten we nu in ons kerk-zijn en in onze evangelieverkondiging bij dit nieuwe heidendom proberen aan te sluiten, zoals bijvoorbeeld Anton Wessels en Gerrit Noort in hun publicaties hebben betoogd en waar onlangs ook Robert Doornenbal in een artikel in *Soteria* zich bij aansloot?³⁰ Moeten wij in termen van de missiologie zoeken naar een

---

27 Noordmans, 93.

28 Noordmans, 70.

29 Boeiende verbanden tussen Augustinus, Noordmans en het postmoderne klimaat worden gelegd in: A. van der Kooi/G.W. Neven/J.D.Th. Wassenaar (red.), *Augustinus en Noordmans. Twee denkers in de spanning van moderniteit en postmoderniteit*, Kampen 2007. Gerrit Neven schrijft hierin: ‘Het humanisme kent volgens Noordmans de gebrokenheid niet maar denkt vanuit een oorspronkelijke en ongebroken humaniteit... ‘Noordmans’ benadering is mijns inziens hermeneutisch verantwoord: hiermee is Noordmans in staat een radicaal motief in het werk van Augustinus ook vruchtbaar te maken voor het gesprek met een mede door Augustinus beïnvloede moderniteit – en postmoderniteit – die zelf weer een vorm van humanisme is.’ (155).

30 Anton Wessels, *Kerstening en ontkerstening van Europa. Wisselwerking tussen evangelie en cultuur*, Baarn 1994; Gerrit Noort, *Germaanse cultuur en christianisatie van Noordwest-Europa*, IIMO Research Publication 35, Utrecht/Leiden 1993; R. Doornenbal, ‘(Neo-)paganisme en christianisatie in Europa: lessen van de Keltische kerk’, *Soteria* 24 (2007), 19-32. Overigens pleit geen van deze drie voor een *kritiekloze* aansluiting.

soort nieuwe inculturatie³¹ van het evangelie in onze cultuur met zijn vele vormen van nieuw heidendom? Moet de kerk veel meer aansluiten bij het hedendaagse spirituele verlangen, het ietsisme en allerlei vormen van nieuwe spiritualiteit?

Ik zeg niet dat zoiets nooit geprobeerd moet worden en dat alle pogingen, die daartoe reeds werden ondernomen afgewezen moeten worden. In de twee boeken met bezinning op onze missionaire opdracht vanuit de IZB, die onder redactie van P. J. Visser en mij verschenen,³² hebben aan de gereformeerde theologie verwante schrijvers ook voorzichtige pleidooien in deze richting gedaan. Die bezinning was en is goed. Ze legt getuigenis af van een serieus nemen van de zendingsopdracht in de eigen cultuur. Zending bedrijven is ook altijd zoeken hoe het moet. Wie het al lang van tevoren weet, is waarschijnlijk niet zo missionair ingesteld. En toch ben ik in toenemende mate geneigd bewust een ander accent te leggen. Om twee redenen.

1. Het nieuwe heidendom vandaag heeft niet iets van het naïeve en primitieve van het oorspronkelijke heidendom, maar het openbaart zich als afval, als een soort revanche nemen op de jodengod en de exclusieve Christusopenbaring.
2. In de tweede plaats hebben we te maken met een *bestaande* christelijke traditie, die voortdurend door het moderne heidendom wordt aangetast van binnenuit en van buitenaf. In die context de weg van inculturatie kiezen is een heel ander gebeuren dan wanneer zendelingen, die zelf stevig in hun christelijke schoenen staan naar heidenen ver weg gaan. Het is een heel riskante onderneming. De kans dat de christelijke gemeente in deze onderneming van binnenuit wordt uitgehold is groter dan dat de buitenstaanders andere mensen worden. De afgelopen tientallen jaren zijn daar in ons land een duidelijk voorbeeld van geweest. Alle pogingen naar buiten te treden en de wereld te ontmoeten heb-

---

31 Zie voor een bespreking van de verschillende termen in de missiologie: David J. Bosch, *Transforming mission. Paradigm Shifts in Theology of Mission*, New York 1991, 447 e.v. De Kamper missioloog C.J. Haak introduceerde het begrip metamorfose in plaats van inculturatie. Zie: C.J. Haak, *Metamorfose. Intercultureel begeleiden van kerken in een niet-christelijke omgeving*, Zoetermeer 2002. Dit begrip verdient meer aandacht dan het m.i. tot nu toe heeft gekregen. 'Gereformeerde contextualisatie is *metamorfose*'. (63). Ik ondersteun ook het pleidooi van Haak om het kerstfeest af te schaffen. (73,74). Wat ooit begon als een poging van zendelingen tot metamorfose: het midwinterfeest veranderen in het feest van Christus, is mislukt. In plaats van metamorfose is er juist annexatie door het oude en nieuwe heidendom opgetreden. Missionair is de kerk dan niet wanneer ze er steeds nog het beste van probeert te maken, maar wanneer ze een schokeffect teweeg brengt door de kerstdagen als kerkelijke feestdagen over te slaan. Wie de boodschap van kerst wil horen kan gewoon 's zondags naar de kerk of naar een speciaal georganiseerde samenkomst. Maar niet meer op 24 of 25 december. Laten we die dagen teruggeven aan het heidendom en er eventueel slechts aan meedoen als mensen, die ook van licht en gezelligheid houden. Daar is op zich niet iets mis mee.

32 W. Dekker en P.J. Visser (red.), *Uitgedaagd door de tijd. Christelijke zending in een postmoderne samenleving*, Zoetermeer 2000; W. Dekker en P.J. Visser (red.), *Om de verstaanbaarheid. Over bijbel, geloof en kerk in een postmoderne samenleving*, Zoetermeer 2002.

ben geleid tot een steeds verdere aanpassing van de kerk aan de wereld en nauwelijks tot nieuwe bekeerlingen. Dat is in ieder geval de constatering van de godsdienstsocioloog Gerard Dekker³³ en vele anderen en we kunnen allen met eigen ogen zien hoe juist vandaag in een vertraagd proces, vergeleken met de rest van de kerk, in de orthodoxe gemeenten de uitholling van binnenuit en de afval van het geloof in de gezinnen volop aan de gang zijn.

Kleine schare

Daarom is het voor zending in onze westerse context beter opnieuw heel duidelijk het vreemde en het tegendraadse van het christelijke verhaal onder woorden te brengen, de breuk te benadrukken, de doop als een overgang uit de oude wereld van alle eigen godsdienst en beleving, naar de wereld van Christus. Daarom is het beter het christelijk geloof niet daar waar het gelijkenis vertoont, maar juist daar waar het anders is uit de doeken te doen. Dan snijdt het mes aan twee kanten. Dan wordt ook de bestaande gemeente opgescherpt in waar het eigenlijk om gaat in plaats van dat ze meegenomen wordt op een weg van uitholling en aanpassing.

Ik vind het aangrijpend wanneer ik me bewust maak met hoeveel oprecht verlangen men na de oorlog wilde zijn voor het gehele volk. Kersteningidealën van Van Ruler en doorbraakgedachten van Miskotte gingen hand in hand met als doel dat het koningschap van Christus zichtbaar zou worden over ons volk. Op alle manieren werd gepleit voor openheid en er was ook bij velen een vertrouwen, dat het zou slagen. Vooral toen in de jaren zestig het nog leek of het hele land gemobiliseerd zou kunnen worden om talrijke nieuwe kerken te bouwen. Die kerken zijn nu meestal weer gesloten of afgebroken. Er leek geen idee te zijn van het feit, dat het heidendom dat zich vóór de oorlog in zo virulente gestalte had geopenbaard, ná de oorlog op andere wijze zich zou kunnen voortzetten, omdat dit heidendom ten diepste een gestalte was van een veel dieper gelegen antropocentrisme en humanisme, dat reeds een paar eeuwen de westerse cultuur in zijn greep had.

In plaats van te beseffen, dat dit zou kunnen betekenen dat kerk en christenheid in de tweede helft van de twintigste eeuw de smalle weg van de navolging en de volharding zouden moeten gaan, heeft men ingezet op groei en herovering van verloren gegaan gebied. In toenemende mate heb ik me ook afgevraagd of Miskotte zelf voldoende heeft gezien, dat zijn profetisch schouwen van het christendom als gekerstend heidendom niet samen kon gaan met een optimistische apostolaattheologie zoals die zich na de oorlog ontwikkelde. Heeft hij zelf hier een blinde vlek gehad, omdat hij zo graag de verzuiling en de antithese wilde overwinnen? Hoe dan ook, er is van al het optimisme niets terecht

---

33 Dekker heeft dit vele malen betoogd, maar zie vooral: Gerard Dekker, *Van het centrum naar de marge. De ontwikkeling van de christelijke godsdienst in Nederland*, Kampen 2006, hoofdstuk 7.

gekomen en we zijn een zeer kleine schare van gelovigen geworden temidden van een nieuw heidendom, dat zich zoals het zich nu laat aanzien, in de komende jaren alleen nog maar sterker zal profileren. En steeds zal de gemeente er ook van binnenuit door aangevreten worden. Zullen we de vreugde en de volharding vinden om te durven behoren bij een kleine minderheid zonder farizeïsme en zonder enghartige bekrompenheid, maar in het vreugdevolle bewustzijn van de verkiezing?

Om de toon van deze spiritualiteit te vinden denk ik aan het ontroerende gebed van Miskotte, dat bij één van zijn preken staat afgedrukt:³⁴

O Grootmachtige en genadige, Gij die uw troon op sterren sticht en die woont bij de verbrijzelden van hart, Gij die voortgaat in deze wereld u een gemeente te vergaderen in de eenheid des Geestes, Gij die voortgaat ons toe te spreken door haar dienst, door de dienst die zij verricht aan uw getuigenis, wij danken U dat wij zo hoog bevoorrecht zijn, dat wij zo met gaven gezegend zijn, en gezegend met alle geestelijke gaven in de hemel in Christus Jezus.

En zo bidden wij U dan, dat wij deze bevoorrechting niet te schande maken, waar wij – één op de duizend – nog open staan, waar wij één op de duizend nog het groot geheimenis verstaan, waar wij één op de duizend nog vrede vinden, waar wij verenigd zijn, een kleine schare, een aristocratie, met al onze lompen en met al onze zonden, en met al het wegwerpelijke van ons wezen, door U verkoren om te komen, door U verkoren om te zingen, door U verkoren om de lofzang gaande te houden over de aarde, van streek tot streek en van eeuw tot eeuw. Doe ons beseffen dat wij bevoorrecht zijn en laat ons leren daarop een eenvoudig antwoord te geven...’³⁴

De spiritualiteit van dit gebed articuleren voor het heden is: beseffen een zeer kleine schare te zijn. Daarmee kijk je op een bepaalde manier naar de gemeente en de wereld. Maar je doet niet zielig en je bent niet bang, want je weet je juist buitengewoon begenadigd en bevoorrecht. Je bent je bewust van een hoge taak: de Naam uit te roepen, de lofzang gaande te houden. Je laat je niet leiden door hoogmoed³⁵, afscheiding, zelf bedachte antithesen, maar je durft als enkeling en kleine schare leven, vroom en vrolijk het kruis dragend. Je verwondert je dagelijks over Gods genadige verkiezing, doch je weet dat die verkiezing niet exclusief is, maar tot zegen voor de wereld, die met alle mensen daarin het eigendom des Heren is. Je viert de liturgie als theocratie.³⁶

34 K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 3*, 79. Het woord ‘eenvoudig’ moet hier gelezen worden als vertolking van Ps. 86:11b: ‘verenig mijn hart’.

35 Vgl. C.A. van der Sluijs, *Reformatorisch leven in deze tijd. Gereformeerde spiritualiteit*, Zoetermeer 2008, 229: ‘Wij kunnen solidair zijn met de “moderne heidenen” vandaag in de diepgaande en vergaande ontkerstening van onze samenleving. Alleen genade onderscheidt.’

36 ‘Hoe klein en hoe onbelangrijk de kerk ook geworden moge zijn, zij is en blijft volkskerk: zij alleen weet het mysterie van de wereld, namelijk dat deze bestemd is verlost te worden tot het rijk.’ Aldus A.A. van Ruler, *Blij zijn als kinderen. Een boek voor volwassenen*, Kampen 1972, 231.

Hand in eigen boezem

Het zou wel heel erg dwaas zijn, wanneer wij nu zouden zeggen, dat deze diepte in het midden van de kerk helaas alras verloren ging en nu bijna nergens meer te vinden is, alleen nog bij ons. Beter is het wanneer wij in de spiegel kijken en ons afvragen of in onze eigen kring de diepte en de spiritualiteit van dit gebed zo worden gevonden. Het antwoord daarop is nog niet zo gemakkelijk te geven, want wie overziet alles? Subjectieve waarnemingen spelen in de beoordeling ook een grote rol. Op grond van mijn waarnemingen heb ik echter nogal wat zorgen. Enerzijds leeft ook bij ons veel te weinig het besef van de ver-enkeling, vooral daar waar er nog heel wat mensen in de kerk komen. Hoeveel potentiële nihilisten zijn er onder deze kerkgangers, hoeveel algemene religie zo vloeiend in heidendom overgaande is daar niet bij?

Anderzijds durven we de genade van de verkiezing en de vreugde daarvan veel te weinig te laten gelden. De verkiezing is met de zware hypotheek van onzekerheid belast, waardoor de vreugde niet meer volop beleefd wordt. En de vreugde van de liturgie, het hoge voorrecht de lofzang gaande te mogen houden. Ik kom het veel te weinig tegen. En tenslotte dat genade het eerste en het laatste woord is van onze spiritualiteit: hoog begenadigd ondanks onze lompen en onze zonden, ik zou er graag meer en vaker over willen horen. Zo vaak neigt de preek naar moralisme, zo vaak ook is het een geven en nemen: God deed heel veel, maar nu zullen wij ook iets moeten... en weg is de vreugde over de genade. Wat zouden wij toch meer willen dan een *eenvoudig* antwoord geven op de genade?

Maar ik wil ook nog iets anders noemen. Ik zie onder ons ook het gevaar, dat wij alsnog de hoofdstroom van de kerk vijftig jaar later daarin volgen, dat wij te optimistisch kijken naar de kansen en mogelijkheden om vandaag met het evangelie in de wereld te staan en eventueel ook nog de kerk weer te doen groeien. Nu niet aangewakkerd door apostolaattheologie met vooruitgangsgeloof gemengd, maar door Amerikaans evangelicalisme, vermengd met ideeën over maakbaarheid en opnieuw vooruitgangsgeloof. We zetten de deuren en ramen wijd open om de grote slag naar buiten te maken, terwijl de vraag zou kunnen zijn hoe wij zullen overwinteren op Nova Zembla. Ik kom ook verschillende collega's tegen en gemeenteleden in het midden van onze kerk, die hier met verwondering naar kijken. Zij zeggen: 'Gaan jullie nu alsnog dat doen wat bij ons allemaal geprobeerd is, maar helemaal geen blijvende vrucht heeft opgeleverd? Wij hebben alle soorten bijzondere diensten gehad, we hebben allerlei gemeenteopbouw-programma's gehad, maar slechts een kleine kern is door alles heen overgebleven'. Nu besef ik met deze opmerkingen heel gemakkelijk een goedkope behoudzucht in de kaart te kunnen spelen. Dat bedoel ik allermint. Want met behoudzucht komen we niets verder. Angst mag nooit onze raadgever zijn. En het evangelie is de vreugdevolle boodschap voor alle Nederlanders, ook al zouden er maar tien gelovigen meer zijn. Altijd is het dus tijd voor zending, altijd is er reden het evangelie aan ieder bekend te maken in verstaanbare taal.

Alleen verstaan wij de tijden en gelegenheden? Wat is nu de *kairos*? Wanneer wij de grote teruggang van het christelijk geloof in Europa werkelijk serieus nemen, het groei-

ende nieuwe heidendom werkelijk serieus nemen, is het dan niet de hoogste tijd het overige te versterken wat sterven zou in plaats van te dromen van de grote slag naar buiten en opnieuw in te zetten op groei? Met alle waardering voor het gelovige elan, dat de PKN-visienota *Leren leven van de verwondering*³⁷ doorademt, kan ik toch niet meegaan met de inzet op groei, die daarin naar voren komt. Als er groei zal zijn, zal ik me zeer verblijden, maar het zal ons als een toegift geschonken worden op het meest onverwacht en alleen in de weg, dat we in de gemeente zelf tot een nieuwe navolging en een nieuwe volharding komen.

Navolging en de missionaire gemeente

Over wat deze navolging inhoudt, schreef Bonhoeffer een klassiek boek, dat in deze tijd, nu de kerk een smalle gemeente geworden is temidden van het uitdijend heidendom, hoogst actueel is. Maar hoogst actueel is dan ook de vraag, die we zoëven al stelden: sluiten we ons niet op de verkeerde manier op, worden wij geen zure farizeeërs? Bonhoeffer heeft hierover voor mij woorden geschreven, waar ik altijd weer op teruggrijp, die ik voor mezelf heb ingelijst. Ze staan in de inleiding van zijn boek *Navolging*³⁸ en ik citeer enkele cruciale zinnen: 'Is het christendom van de navolging van Jezus eigenlijk toch niet een zaak van een heel klein aantal mensen? Betekent het niet een terugstoten van de grote massa, een verachten van de zwakken en de armen? Wordt echter niet juist daardoor de grote barmhartigheid van Jezus Christus verloochend, die tot de tollenaars en zondaren, de armen en zwakken, de dwalenden en de vertwijfelden kwam?

Wat moeten wij daarop zeggen? Zijn het weinigen of velen, die tot Jezus behoren? Jezus stierf aan het kruis alleen, verlaten door zijn discipelen. Naast Hem hingen niet twee van zijn getrouwen, maar twee moordenaars. Maar aan de voet van het kruis stonden ze allen, vijanden en gelovigen, twijfelaars en vreesachtigen... De barmhartige liefde van God leeft midden onder haar vijanden. Het is dezelfde Jezus Christus, die ons uit genade tot zijn navolging oproept en wiens genade de misdadiger aan het kruis in zijn

---

37 *Leren leven van de verwondering. Visie op het leven en werken van de kerk in haar geheel.* Deze visienota werd door de Protestantse Kerk in Nederland aanvaard op de najaarsynode 2006. We begrijpen de achtergrond van de kerkelijke malaise op veel plaatsen wanneer gesteld wordt: 'Niet neergang, maar geloof in de kracht van het Woord dient het leven van de kerk te bepalen (2 Timotëus 2:9). Daarom zetten wij ons in om tot een verandering van onze blikrichting te komen. Wij willen weg van het verlamdende gevoel dat de kerk een aflopende zaak zou zijn.' (5). Daar staat echter tegenover, dat ook op die plaatsen waar een levende gemeente is, die gelooft in de kracht van het Woord, sprake is van kerkverlating. We gaan door een zware crisis heen en dat moeten we dan ook durven benoemen. Anders worden de verkeerde dingen ondernomen. Inzetten op groei, waar de nota van spreekt is niet alleen onrealistisch, maar bouwt ook niet aan een spiritualiteit die nodig is in een tijd van neergang en beproeving.

38 Dietrich Bonhoeffer, *Navolging*, Nederlandse vertaling, Baarn 1972, zesde druk.

laatste uur zalig maakt ...Het lijkt in onze tijd zo moeilijk de smalle weg van de kerkelijke beslissing in alle zekerheid te gaan en toch in de volle wijde van de Christusliefde tot alle mensen... te blijven; en toch moeten die twee samengaan, anders gaan we mensen-wegen. God geve ons bij alle ernst van de navolging de vreugde; bij alle neen tegen de zonde het ja tot de zondaar...'.³⁹

In de tijd van Bonhoeffer ging het om de smalle gemeente, die daadwerkelijk de duisternis van het nazi-heidendom doorzag en de eenzame en gevaarlijke weg achter Jezus aan durfde te gaan. Maar moest er dan geen liefdevolle solidariteit meer zijn met al die 'gewone' mensen die dit niet meemaakten, die liever de kool en de geit spaarden? Moesten die worden afgeschreven als hopeloos verloren? Vandaag gaat het om de smalle gemeente, die durft kiezen voor de navolging van Jezus temidden van een nieuw heidendom, dat minder gevaarlijk lijkt dan het nazi-heidendom, maar dat intussen ook niets moet weten van de God van Israël, de Vader van Jezus Christus. Moeten wij al die mensen om ons heen dan min of meer afschrijven? Misschien zijn onze eigen kinderen en kleinkinderen erbij. Dat maakt het nog moeilijker. Ik ben er diep van overtuigd, dat wanneer wij in geloof, gebed en daadwerkelijke keuzes in het leven dichtbij Jezus Christus leven, wij zullen lijken op Hem, die consequenter dan één van ons de weg van de thora ging in gemeenschap met zijn Vader, die nooit zei, dat ieder mens wel op zijn eigen manier kan zalig worden om daarmee het heidendom van zijn dagen te zegenen, maar die tegelijk de liefde van God aan allen zonder onderscheid deed voelen. De kerk temidden van het nieuwe heidendom heeft drie opdrachten⁴⁰:

1. Dichter dan ooit zelf bij Gods Woord leven in een sterke discipline: zondagviering, vaste gebedstijden, onderzoek van de bijbel, gemeenschapsbeoefening met medegelovigen over alle kerkmuren heen.

Daarmee verbonden intellectuele bezinning op het christelijk geloof vooral met het oog op de eigen leden, die hun geloof een plaats moeten kunnen geven binnen een heidense cultuur.

2. De liefde van God in Christus uitstralen naar allen om haar heen, ongeacht ras, godsdienst of sociale status. Bidden voor alle mensen, het goede doen voor alle mensen, georganiseerd of niet georganiseerd.

3. Proberen het evangelie door te geven aan mensen, die daar open voor staan. Maar dat betekent niet de boodschap toesnijden op de dominante tendensen in de cultuur: het subjectivisme, het primaat van het gevoel, het pluralisme, het pantheïsme. Het evangelie doorgeven betekent mensen uitnodigen de schitterende kathedraal binnen te gaan van de joodse en christelijke traditie, zoals vervat in het Oude en Nieuwe Testament en in de grote christelijke traditie daarna. Dat laatste lukt alleen wanneer we zelf verrukt zijn van

39 Bonhoeffer, 10,11.

40 Met dank aan Arjan Plaisier voor zijn bijdrage 'Christelijk geloof en moderniteit' in: Gijsbert van den Brink en Elco van Burg (red.), *Strijdbaar of lijdzaam. De positie van christenen in het publieke domein*, Heerenveen 2006, 249-267.

de schoonheid en de waarheid van deze traditie. Er is geen tegenstelling tussen diep in de eigen traditie spitten en missionair zijn. Integendeel. Missionair zijn we wanneer we verbazing uitstralen dag na dag over de geheimen, die ons zijn geopenbaard en wanneer we ons daar dagelijks in oefenen.⁴¹

Wanneer de *IZB, vereniging voor zending in Nederland*, zich daarom in de komende jaren nog meer dan tot nu toe gaat richten op toerusting rond de kerkelijke verkondiging, dan is dat geen terugtocht, omdat het echte zendingswerk te moeilijk is. maar dan gebeurt dat vanuit de overtuiging, dat onze eerste zorg nu is, dat voor de gemeente die er nog is de woorden Gods weer schitterende parels worden, waar ze zo verrukt van is, dat anderen bij wijze van spreken automatisch gelokt worden: wat heb je daar toch voor moois? Mogen wij er ook bij komen kijken?⁴²

Onze zorg is niet hoe het met alle heidenen verder moet. Onze zorg is ook niet, dat het kerkelijke instituut tanende is en dat we toch minstens moeten zorgen, dat dat in stand blijft. Onze zorg is niet, dat we willen groeien. Onze zorg is Jezus Christus dienen en navolgen. En al het andere zal, naar de mate dat God dat in zijn verkiezend handelen behaagt, ons en de wereld geschonken worden.

---

41 Vgl. wat Paulus schrijft in 1 Corinthiërs 2: 6 e.v. over de *mustèria*. Steeds zullen we ons de vraag stellen of we deze oorspronkelijke 'Entdeckersfreude' nog mee kunnen maken. Alleen in de mate waarin ons dat lukt zullen geloofsoverdracht en missionair getuigenis mogelijk zijn.

42 De *IZB, vereniging voor zending in Nederland*, richtte onlangs het centrum voor contextuele en missionaire verkondiging 'Areopagus' op. Zie www.areopagusizb.nl